

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ НА ЗАХАРИ СТОЯНОВ ВЪРХУ ХАРАКТЕРОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРИНА

ЛЮБОМИР СТАМАТОВ

Той е един от малцината наши писатели, които са ни оставили изключително ценни наблюдения в тази област. И не е правил това преднамерено, а в хода на създаването на основните си творби като „Записки по българските въстания“, „Четите в България“, биографиите на В. Левски и Хр. Ботев. В тях той е внасял черта след черта от националната характерология на българина, като се е стремял да опише както слънчевите, така и сенчестите страни.

Самият З. Стоянов изминава кратък, но изпълнен с огромни скокове в развитието си живот — медвеният овчар става председател на Народното събрание; от равна Добруджа той стига до бреговете на Сена, за да умре там при неизяснени и досега обстоятелства; неграмотният почитател на „Науствницата“ и „Камък падна от небето“ се издига до класик на българската литература. Такова „ускорено развитие“ познават малко творчески личности у нас. Самата епоха, времето като че ли, са тласкали писателя нагоре и нагоре — докато стигне върховете на националната ни литература. Ум любопитен и любознателен, З. Стоянов не се уморява да си задава въпроси и да им отговаря, да наблюдава и запаметява видяното и преживяното, за да го възпроизведе после не само художествено убедително, но и емоционално обогатено. Неслучайно Ал. Балабанов се бе провикнал: „А бе тоя Захари Стоянов бил много голям бе, страшно голям!“ Неговият „живот след смъртта“ се превърна в най-голям триумф. Отричан, непризнаван приживе, той намери своите читатели и почитатели в едно по-късно време, когато интересът към националната ни съдба, към родното, бе започнал да става все по-голям.

Обикновено, когато става въпрос за интереса и наблюденията на З. Стоянов върху националната характерология на българина, изследователите разглеждат най-вече неговите неповторими „Записки по българските въстания“. От тях те извличат своите изводи за автора им като вещ познавач на народния живот. Този интерес е безспорен, защото ние нямаме друга книга освен „Под игото“, която заслужава да бъде наречена „енциклопедия на българския живот в навечерието на Освобождението“. Освен това „Записките. . .“ повече са били съредоточие на литературоведчески спорове и разговори, а по-рядко — обект на внимание от страна на народопсихолози и народоведа.

Затова пък често пъти извън вниманието са оставали другите творби на „медвения овчар“: „Четите в България“, биографиите на В. Левски и Хр. Ботев. А в тях се съдържат не по-малко ценни наблюдения върху националната характерология на българина от предосвободенската епоха. В тези творби на З. Стоянов срещаме също така и прекрасни характероложки оценки за градове и села, местности и реки, долини и планини. Може да звучи странно, но у нас досега

по-малко внимание се е отделяло на мястото и ролята на т. нар. „географски фактор“ за определянето на националния характер на българина. Без да отричаме приоритета на социално-обществените, политическите, културните и други условия, не трябва да забравяме, че и географската среда е имала своето значение за формирането на националната ни характерология. Достатъчен е в това отношение примерът с Балкана, който винаги е бил, особено в по-далечната ни история, пък защо не и по време на съпротивителното движение у нас, арена на велики събития. Та нали у Хр. Ботев „Балканът пее хайдушка песен“, а борецът за национална и общочовешка свобода лежи „там на Балкана“.

Настоящата статия е опит за един културно-исторически поглед върху наблюденията на З. Стоянов за националната характерология на българина. Нее в целта ѝ да се разглеждат основните произведения на писателите като художествени творби, като художествена система. А като се върви от по-общото към по-частното, да се свържат в едно цяло тези негови наблюдения и изводи. Такъв подход може да изглежда прекалено емпиричен, лишен от по-дълбоки изводи и обобщения. Но смятам, че той е необходим като момент от започналото вече по цялостно проучване и разработване на проблема за националния характер и националната характерология на българина в съвременната ни наука.

Бъдещият летописец на националноосвободителните ни борби и движения е имал възможност да обходи доста голяма част от родината ни. Родом от село Медвен, той познава Котел и околните села по южните склонове на Източна Стара планина, а така също и Добруджанския край, където овчарува около четири години. Неговата наблюдателност, пъргав ум и природна схватливост са му помогнали изключително много при по-нататъшните описания на впечатленията и преживяванията от този период на живота му. След като напуска доброволно овчарлъка и тръгва сам по широкия свят, З. Стоянов стига до Русе, където за кратко време е абаджия, а след това става член на Русенския таен революционен комитет. Има изключителния шанс да попадне в семейството на знаменитата Баба Тонка, като най-напред се запознава с един от синовете ѝ — Никола Обретенов. По-късно негова съпруга става Анастасия Обретенова — дъщеря на Баба Тонка.

Като служител в Хиршовата железница, участник в Заарското въстание, апостол на Априлското въстание в IV революционен окръг и мъченик от турските затвори, той познава много добре особено Южна България — Средногорието, Тракия, Северните Родопи. Всичко това му дава възможност да долови характерните особености както на съответното местно население, така също и на географските местности. Затова, ако проследим внимателно писаното от З. Стоянов за различните краища на нашата страна, ще видим, че у него се е сложила една по-обща представа за разликата на населението от Северна и Южна България, както и за особеностите на отделните етнически групи — шоп, мизиец, тракиец, средногорец и т. н.

Израснал в подножието на Котленския Балкан, овчарувал из Добруджа, кръстосвал като апостол Средногорието и Тракия, той не пропуска случай да изкаже възхищението си от тракиеца и средногореца, да похвали неговото пораснало национално самосъзнание, готовността му за участие в обществените борби, честността и предаността му към народното дело. И обратното — да изтъкне апатията на северняка, и на мизиеца по-конкретно, затвореността на неговия живот, безразличието му към подготовката на въоръжената борба. Най-общо той е изразил това чрез думите на В. Левски, който, напускайки Южна България след арестуването на Д. Общи, казал: „Сбогом. . . Досега бяхме в рая, а оттук нататък ще да отидем в ада.“¹ И З. Стоянов допълва, че под *рай* Левски

¹ З. Стоянов, В. Левски. Четите в България. Хр. Ботев. С., 1980, с. 73.

разбирал Тракия, а *ad* наричал Северна България, от която се страхувал. Но, изглежда, това обяснение не е било достатъчно за биографа на Апостола, защото на същата страница под линия той пояснява отново: „Понятието на нашия герой в отношението на двете България има неопровержимо правдоподобие. В продължение на нашите въстанически движения не зная в Тракия да е станало някое предателство с изключение на Ненка Балдевчанина (наистина — единствено, но най-голямото и най-черното — предадено е цяло въстание! Б. м. — Л. Ст.). Не е така обаче и в Северна България.“ И той посочва, че там освен Левски са били предадени още: А. Кънчев, Д. Общи, П. Волов, Г. Бенковски, Г. Икономов, Т. Каблешков, Н. Славков, Ст. Заимов, Н. Обретенков, Г. Апостолов. Само в Троянско, сочи той, са били предадени от българи около 30 души въстаници.

Наистина тези предателства с изключение на А. Кънчев, Левски и Д. Общи стават след потушаването на въстанието, сред едно всеобщо обезверяване и униение, след прекръщване на волите, на устрема и полета. З. Стоянов подминава този безспорно важен психологически момент, не се е съобразил с него, когато е правил своите изводи.

За подобно отношение към Северна България е способствувал и фактът, че там Заарското и Априлското въстание не са имали такава масовост, както в Южна. Разбира се, З. Стоянов е подминал редица исторически факти, които свидетелствуват, че до Заарското въстание от 1875 г. центърът на борбите е бил в Северна България — като се започне от Варненската „битка на народите“ през 1444 г. и се стигне до Велчовата завера и Габровската буна. Та даже по времето на Левски столицата на ВРО е бил град Ловеч, а най-сигурните места за преминаване от Румъния в Турско — Русе и Свищов.

Все във връзка с това деление З. Стоянов е оставил любопитни кратки характеристики на различните градове от северната част на страната ни. Ето само някои от тях: според него монотонни са градовете по „мътния Дунав“ — Видин, Свищов, Русе, Силистра; нищо интересно нямало в пъстрата Варна, делиорманския Разград, еднообразния Плевен. Откъде са дошли старите войводи? Не от тези градове — отговаря З. Стоянов, а от градовете и селата, „нанизани като мъниста все по една линия, все в подножието на Стара планина: Котел, Сливен, Шипка, Калоян, Карлово, Копрявица...“. Много образно е и следващото му обяснение — доказателство: „Балканска вода, размесена с букова шума, са пили старите войводи: Кара Танас, Алтън Стоян, Калъчлията, Кара Кольо, Дончо Ватахът, Панайот Хитов, Хаджи Димитър, Караджата и много други предвестници на Българското възраждане, а не миризливата кладенчова и азмашка вода.“² Същото се отнася и за Л. Каравелов, Левски, Хр. Ботев, Бенковски и, разбира се, за З. Стоянов.

Тази своеобразна национална характерология на българина от страна на писателя е любопитна, но очевидно е лишена от сериозно основание, особено в някои от своите крайни изводи. Но възможно ли е З. Стоянов да не е краен! Една обикновена аритметика може да подложи на съмнение неговите категорични изводи: в четите на Х. Димитър, Ст. Караджата и Хр. Ботев, които минават Дунава в един интервал от осем години, е имало много повече четници от Северна България, отколкото от Южна. Най-вече от Търново, Габрово, Севлиево, Ловеч, Свищов, Русе и др. Наистина най-известните фигури на националноосвободителните ни борби през 60-те и 70-те години са именно от местта, които сочи З. Стоянов, но той зад отделните дървета не всякога вижда цялата гора.

Знаем какво място заема Балканът в народното съзнание, в историческия ни живот през вековете. В песни и предания за юнаци и хайдути — народни закрилници, винаги се извисява и образът на Балкана, на свещената Стара планина.

² З. Стоянов. Васил Левски... С., 1980, с. 278.

Гениалният стих на Хр. Ботев „Балканът пее хайдушка песен“ бе художествено обобщение на една вековечна и романтична представа за хайдушкия волен живот, за свещена мъст, борба и вярна закрила. Но заедно с това Балканът е бил и верен страж на българската народност, именно в неговите недра тя се е запазила след страхотната катастрофа в края на XIV в., а през вековете българският елемент е останал тук най-чист.

3. Стоянов е първият български писател след Освобождението, който се спира в творбите си на мястото и ролята на Балкана в националноосвободителните ни борби. В някои случаи той остава верен на романтичната народна представа за „майка Стара планина“ като вярна закрилница с нейната „Агликина поляна“, с бистрите си потоци и прохладните сенки. За него Балканът е „онова възшебно място, где е живял духът на свободата, где то не е умирала идеята за стари славни времена, где то юначеството, войводството и байрактарството е било легендарно“. Той е оставил и една удивителна по своята красота природна картина из Стара планина. Тази картина е изпълнена с утринна свежест и разпукването на зората, с аромата на безброй планински цветя, с песента на ранобудната хайдушка птица — черния кос, с блясъка на брилянтната роса. Сам запленил от красотите на родната природа, 3. Стоянов възкликва по каравеловски: „Който не е осъмвал на Стара планина, който не е виждал как там изгрява слънцето, то той нищо не знае, не може да обича своето отечество, както би трябвало.“

Това е едната, идиличната и романтичната представа за Балкана. Сред хъшовете в Румъния този образ е бил най-популярен, най-привлекателен, най-пленителен. Те са мечтаели да играят „ляво хоро“ на Агликина поляна — т. е. хайдушко хоро с ножове в ръце. В своите мечти са виждали само дебелите сенки на Балкана, „бистрата му и студена като лед вода, божествения му въздух, печените агнета. . .“. Но 3. Стоянов, който е един от най-суровите реалисти в нашата литература, не се задоволява само с пресъздаването на такива идилични картинки. В своите „Записки. . .“ той ни представя в съвсем друга светлина Балкана — закрилник и щедър баща. Априлското въстание е потушено и всеки търси спасение в планината. След едно ужасно нощно пътуване дружината от 75 юнака, между които са Бенковски и 3. Стоянов, стига до връх Баба, около 1700 м над морското равнище. Отгук те хвърлят прощанен поглед към димящата и окървавена Тракия, към средногорските долини и върхове, към многострадалните Батак и Брацигово, свещената Перушица.

Но заедно с това те виждат и нещо друго — шопска София. За нея авторът търси най-силни думи: „Тя се мъдреше позорно в своето легло, няма дим, няма пламък, няма байрак и бунтовник!“ След тази жлъчна констатация авторът отново прави едно от най-спорните си характерологични заключения, които той прокаква и във всички свои останали произведения — утвърждаването — в противовес на шопата от Софийско — на тракиеца и средногореца като най-активен елемент от българската нация.

След няколко десетилетия друг голям български народовед ще напише роман с характерното подзаглавие „С шопите към Цариград“, за да покаже трезвостта, практицизма и героизма на една от най-особените етнически групи от българската народност. Антон Страшимиров за разлика от 3. Стоянов не бе така краен и субективен в своите оценки за българина от различните краища на родината.

Но ние в случая имаме друга задача — да видим доколко се е променило отношението на 3. Стоянов към златна майка Стара планина, след като разбитата „хвърковата чета“ е трябвало да търси подслон под нейните „дебели сенки, бистри извори“ и прочие аксесоари от романтичния хайдушки живот. Едва що навлезли в Балкана, нашите мъченици е трябвало да изпитат цялата му мощ — свирепа и безразлична. 3. Стоянов представя непосредствени свои преживява-

ния, а не видения и образи от песни и легенди и може би затова е толкова убедителен: „И зарева тогава Балканът във всичкия свой ужас и трепет, като че ли беше разиграно море, и запя той оная своя песен, пред която трябва да се съкруши всяко сърце, всяка вирната и необуздана глава. Затрещя, заплющя наоколо, заскрибуцаха клонищата, опрени един о други, стана страшно, стори ни се, че се събарят цели гори, че се отваря небето, че целият свят иска да се разруши, вселената да пропадне!“³

Още Д. Кьорчев бе посочил начина, по който З. Стоянов възприема, специално в „Записките. . .“, Балкана: „З. Стоянов е виждал и почувствувал Балкана и го проклъня. За Славейков Балкана е символ, за Стоянов — убежище, което този път смазва юнаците (става дума за участниците в Априлското въстание — б. м., Л. Ст.). У Вазов той е природа, богата и пленителна, винаги красива. Той я описва всеки момент, без да я прави участница в теглитата и мъките на въстаниците.“⁴ И наистина, докато в някои от своите по-обща разсъждения за Балкана, за неговата роля в опазването на българщината, за мънистата от градове, разположили се в неговото подножие, З. Стоянов възпява и възвеличава образа му, то когато трябва да опише своите конкретни преживявания сред сняг и поледица посред месец май, той не се поколебава да представи и предаде всичките ужаси, изживени от него и останалите четници.

Освен интерес към географски и природни описания З. Стоянов ни е оставил и изключително ценни наблюдения за различни градове, най-вече от Средногорieto. Първо място тук държи Котел, който е дал мнозина от най-големите фигури в нашето национално въздигане: Софроний Врачански, Г. С. Раковски, Неофит Бозвели, д-р П. Берон, Георги Мамарчев. . . По време на кърджалийството котленци така организират отбраната, че не допускат кърджалии и делибашии да влязат в града. Още Ив. Богоров бе казал за котленци, че са „остроумни, обичат чуждинците и учението“.

Според З. Стоянов Котел е в числото на „ония градове, гдето българщината е блещукала и в най-мрачните времена“. Но това е само едната страна от мнението и преценката му за Котел. Другата страна на тази преценка е изпълнена с мека ирония — когато става дума за дебелия невежество на котленските овчари, за тяхното дълбоко суеверие и робско послушание; и със сарказъм — започне ли авторът да описва скъперничеството на тежките котленски чорбаджии, огромното им самочуствие (според тях след Цариград втори следва да е Котел) и пълна подкрепа за запазване на статуквото, т. е. робството, което им гарантира ратхлъка.

Котленци са повечето овчари. Зиме и лете те живеят в Добруджа или в Карнобатското поле. В града остават работливите стопанки на овчарите, чорбаджиите, момите-хубавелки, скрити зад високите дуvari на тамошните къщи. Неслучайно Ив. Богоров казва, че „в Котел жените хранят мъжете си“, а „момите са песнопойки и вадят често настръхни песни“. Овчарите се завръщали по родните си места след четири-петгодишно непрекъснато кръстосване из Добруджа, през което време са имали „повече вземане-даване с вълци, кучета и магарета“. Преди да си дойдат, те пишели „книга“ (писмо) до майка си: „Много ти здраве от мене до тебе, мале, да ми изтъчеш кроене за опнати дрехи, което да бъде трайничко, защото ще си подойда за Коледа или за Димитровден.“⁵ Три дни стои затворен в къщи завърналият се овчар, през което време домашните му показват през дупките на портите преминаващите, най-вече момите за женене. Ако и след третия ден бъдещият къцовник не се решавал да излезе навън, той бива насилва изтиква, а след него вратата оставала здраво затворена. „Поразен като от трескавица,

³ З. Стоянов. Записки. . . Т. II. С., 1967, с. 202.

⁴ Сб. З. Стоянов. Нови изследвания и материали. С., 1980, с. 143.

⁵ З. Стоянов. Записки. . . Т. I. С., 1967, с. 48.

след няколко отчаяни погледи към дуvara, придружени с глухо пышкане, нашият приятел се отправя из улицата към кафенето. . . Върви той с такава ревност, като че отива на бесилищата; колкото души го срещнат по пътя, с изключение на децата и момите, на всичките е дължен да целуне ръка, съгласно инструкциите, дадени от майка му; защото това било почит и „ачигьозлък“.⁶

Според З. Стоянов всичко било наопаки у котленци. Зимно време те носели тънки дочени дрехи, а лятно време „изгорелият и почернял като опърлен кютюк овчар от добруджанското слънце се облича в дълъг кюрк, подплатен с кожи, в който се поти и пышка, като че се намира в запалена пещ“. И всичко това, защото такъв бил „адетът“, така се обличал синът на еди-кой си хаджия. Още по-чудно се женят и годяват котленските овчари — прибавя не без ирония нашият летописец. „Много пъти се случва щото умните родители се мятат на стари години да играят хоро на годежа, докато главният виновник на тържеството се пощи в това време в някое добруджанско келеме или го бият като тълан, че отървал овцете из нивята.“⁷ Едва след шест месеца или година щастливецът научава, че вече е сгоден.

Когато говори за самите котленци, З. Стоянов изтъква, че те се гордеели със своя „извор“; че султан Мурад само в Котел „можал да си пие кафето с босфорско наслаждение“. Те били ненавистни гонители на хайдутите, защото почитали авторитетите, обичали да носят калъчка и да са удостоени с някоя титла. Те казвали, че „Гарибалди, генерал Чернаев, княз Куза все са нашенци, но отдалеч“. Котленци се смятали още, че „всяко нещо, което излезе от Котел, трябва да е добро; защото според мнението на котленските хаджии техният градец е единствен по цяла България, в него се раждат боляри хора, умни глави, паши и владии; той е прочут чак до султана и пр.“⁸. Ето защо в Котел почти всички са хаджии или, както иронично отбелязва З. Стоянов, „всички почти са се мили на р. Йордан“.

От наблюденията върху националната характерология на българина за нас са важни и данните, които се съдържат в описанието на З. Стоянов за Калофер. В твърде сбита и синтетична форма е дадена една сравнително пълна социално-психологическа характеристика на „Алтън Калофер“. Според него калоферските жители са били „почти първокласни между по-събудените по онова време наши съотечественици“. Още в началото на своето описание З. Стоянов намира начин да сравни града с други известни градове в страната ни преди Освобождението: „Моля ви се, Калофер беше село без кааза и без каймаканин, без джамии. . .“. По-нататък особено характерни са сравненията, които З. Стоянов прави с някои селища, за да изтъкне предимствата на Калофер. Той се отличавал от тях, защото е бил „без видинска хапущана, без силистренски хаджи Ибрахим паша, без шуменски аскерлии къщи и ордин, без сливенска фабрика, без варненски гагаузи, без рускушки хадживеличковци, без карловски мютювелии и без софийски шо-пи. . .“⁹.

Авторът посочва и герба, фермана на калоферци, който е бил „петел“, а според него това значело: свобода, воля, бабаитлък и сербезлък. За отбелязване е още, че през Калофер не е могъл да премине турчин с кован кон, нито пък кадна да роди! З. Стоянов смята, че калоферци са извоювали тези привилегии, защото техните праотци „не са се продали кокошарски на чуждия завоевател“. И отново се връща към темата за привилегиите на града, като го сравнява с Видин, където „на българите не е позволено да носят червено, зелено и жълто“; с Русчук, където „българинът не е можел да прави свещи, да бръсне, да бъде каикчия, да се занимава с бъчварство и пр.“. Като една от най-важните причини за

⁶ З. Стоянов. Записки. . . Т. I. С., 1967, с. 50.

⁷ Пак там, с. 52.

⁸ Пак там, с. 34.

⁹ З. Стоянов. В. Левски. . . С., 1980, с. 316.

тези привилегии според З. Стоянов е фактът, че калоферци са успели най-рано от всички да колонизират османската столица. Един ден султан Махмуд пожелал да му представят калоферци, „питомци от прочутите цариградски хамбари“ — от знаменития Балкапан хан.

Картината, която З. Стоянов рисува, е като голямо платно от стар холандски художник за някой сукнарски или шивашки еснаф, леко потъмняло от патината на времето, но силно и въздействащо: „Майсторите с големи махмудии фесове, с черни калоферски мустаки, стоели на първите редове. После тях идели калфите, а най-подир — младите чирачета, всичките с кръстосани на пояса ръце, по турската етикеция. Майсторите държали в ръцете си ножици и аршини. Благородният султан бил във възхищение. — Нима това са българи, моя рая, в моята държава живеят? — се обърнал той и попитал своите паши, които се трупали около му.“¹⁰

Заклучението и допълнението на летописеца е не по-малко възторжено: „Такива са били калоферци, така рано са били тия българи, когато съотечествениците им от другите градове спяха още от дълбокия.“ Малко по-нататък той отново ги нарича „събудени калоферци“. Неслучайно в този именно град се ражда Христо Ботев, когото Гео Милев определи като „първата, внезапна и могъща, манифестация на българския гений“.

Въобще, когато говори за подбалканските градове, за тяхната минала или тогавашна слава, З. Стоянов намира винаги подходящи епитети: хайдушкият Сливен, героичното Панагюрище, свещената Перушица, многострадалните Батак и Брацигово. . . . Даже поробителите, непосредствено след потушаването на Априлското въстание, са имали определено отрицателно отношение към някои градове. За тях едното споменаване само на „Хаджи Димитрова град“ (Сливен), Копривщица или Панагюрище е било достатъчно да им повдигне дертя, да обявят мирни жители за грозни комити.

Като апостол на Априлското въстание, биограф на Левски и Ботев, историк на четите на Ф. Тотя, Х. Димитър и Ст. Караджа З. Стоянов не е безразличен в оценките си за ония населени места, географски местности — планини, върхове, долини и реки, свързани със събитията, които описва. Като проследява пътя на Ботевата чета от Козлодуй до Милин камък и Веслец, нейният биограф не пропуска случая да отправи своите гневни упреци към селищата, останали безразлични към патриотичните призови на четниците.

Най-силно е неговото негодувание от Враца и апостола на III революционен окръг Стоян Заимов, но то е вложено повече в устата на Хр. Ботев. Войводата се е надявал, според както са го уверявали от България, че в планината ще има 40 000 въстаници, че „българските знамена се развяват, прогонен е проклетият турчин“ и затова именно се насочва от Козлодуй пряко към Врачанския Балкан. Истината за съжаление се оказва съвсем друга. На Милин камък и Веслец четата се бие сама и вместо очакваната помощ от Враца идва редовен турски аскер. Самият З. Стоянов признава, че отначало е скърцал зъби против Заимов, но по-късно се е отнесъл „доволно снизходително към личността му“, защото той не е бил „човек за бунтовник, а е станал такъв, а това не е престъпление, не е негова грешка“. Все пак той е бил патриот и както с право пише З. Стоянов, „мъчил се е и той за добро, трудил се, но толкова можал“.

В творчеството на З. Стоянов има много наблюдения върху националната ни характерология от последните години преди Освобождението. Според него повратна точка в борбите на българския народ срещу поробителя, началото на неговото истинско освествяване, е четата на Филип Тотю и боят при с. Върбовка на 19 май 1867 г.: „Тотювата четица такава и онакава, но тя стресна най-чувстви-

¹⁰ З. Стоянов. В. Левски. . . С., 1980, с. 317.

телно босфорските аги, тя обърна вниманието на цивилизованата Европа върху българите, най-после тя даде право за гражданство на новата дума к о м и т а, дума, която беше начало на турското пропадане.¹¹

С присъция си темперамент З. Стоянов защитава и възхвалява подвига на „лудите глави“, които най-напред се хвърлят в една борба, пълна с неизвестност: „Какво би станало с българския народ например, ако да не бяха подобни „луди глави“, тотювци и хаджидимитровци, които посегнаха да хванат змията, пред която всеки падаше коленопреклонно?“ — пита възбудено той. Отговорът му е категоричен: „... и до ден днешен на Черната джамия щеше да вика стамболски ходжа, а на пловдивското Небет тепе — да се развява полумесеца“¹².

Пак в своята книга за „Четите в България“ неуморният летописец дава ярък пример за отношението на различните слоеве от народа към „блатото“ — тежкото робство. Според сполучливото му сравнение калната миризма на това благо „не е еднаква за носовите на съвременниците“. Едни казвали, че тя била божие наказание, други я чувствували, но не знаели как да се отърват от нея, трети ходели и се шурали само из мъглата. . . и блатото. И само тук-таме се намирали отначало няколко единици, които блатото душало и които създавали напълно неговата отрова за в бъдещето. Именно те предлагали да се пресуши това кално благо, да се изтрие от лицето на земята. „Тия няколко единици — сочи авторът — измежду българския народ са: Тотю, Панайот, Хаджията, Караджата, Левски, Каравелов и пр. На тяхната душа най-много дотегнала заптийската касатура и чорбаджийското евет, те си подали главата най-напред из гъстата мъгла на робството, те имали смелостта да изрекат най-напред: „Турският ятаган не се търпи!“¹³

Пример за такава нетърпимост дава четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, която минава в своето отечество, за да протестира от името на народа против тиранската политика на Високата порта. И войводите, и четниците тръгват с ясно-то съзнание, че отиват на заколение, че трябва да се пренесат в жертва пред олтара на поробената родина. Те не си правят в това отношение никаква илюзия. Тяхната цел не е била „да превземат Цариград“, а да покажат на братята българи как се умира за отечеството. Ние сме една шепа хора, но и нашите кости са в състояние да принесат своята полза — заявява Караджата преди преминаването на Дунава. Подвигът на тази чета показва, че българинът е започнал да осъзнава необходимостта от борба, за да се здобие с така мечтаната свобода.

Отначало това се разбирало от твърде малко хора. Даже Левски, който година след преминаването на трите чети (имама пред вид и четата на Панайот Хитов, на която той е бил байрактар) започва своите обиколки из България, за да създава революционни комитети, не е бил убеден, че всички са готови за бъдещата борба. Показателно е неговото мнение за децата: „Те ще ни умият нас очите — говори той. — Ние, старите, колкото и да се префиняме, все пак не можем да бъдем чисти българи, да изгоним от себе си турчина, който седи на сърцето ни с чибук в ръката.“¹⁴

Има нещо трагично в това признание от страна на великия Апостол. Обикновеният българин е имал нужда от примери на героична саможертва, за да се събуди от своя вековен сън. Й. Дьолакropp казва, че една от големите заслуги на Давид като живописец е, че той със своите картини е възпитал у французите героични характери. Такава роля у нас изиграха: народните хайдути, които изградиха култ към героизма; Белградската легия, която показа, че българинът е безстрашен; четническото движение, което пробуди народа от дълбокия му сън; тайните революционни комитети, които посочиха пътя на организираната борба.

¹¹ З. Стоянов. Васил Левски. . . С., 1980, с. 102.

¹² Пак там, с. 106—107.

¹³ Пак там, с. 246.

¹⁴ Пак там, с. 66.

Ако повторим думите на френския живописец-романтик Дьолакроа, можем да кажем, че всичките тези фактори също възпитаваха у българите героични характери.

Героичните постъпки, жертвоготовността и подвигът в името на поробеното отечество все повече се утвърждават като основни черти от националната характерология на българина. В това ни убеждават заключителните моменти от летописа за четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. С огромно въздействие и преклонение започва авторът своя разказ за гибелта на четата: „Ех, Бузлуджа, Бузлуджа! Свято и историческо място си ти! . . . Твоите белокожени букове, студените извори, жълтите сипеи и гордите върхове чуха най-напред официално думите „Свобода или смърт!“ . . . Ти видя как знае да умира българинът за свобода, как лее той кръвта си за своето отечество.“¹⁵ Именно тук алената кръв на героите внесе ла в земята семената за бъдещото величие на България. Именно оттук е изхвърчала идеята за свободата като крилат кораб, за да затръби на четирите страни на вселената, че българинът вече не е роб, а е готов да се бие с „всеки малодушен тиранин, всеки кръвопиец и изедник на божественото народно право“ — свободата!

Като разглежда различните причини за Априлското въстание (тиранското управление на правителството на султана, примера на съседните народи, освободили се по-рано, решаването на черковния въпрос, „подбутнал българския народ да направи още една крачка напред към гражданско и политическо самоосъзнание“, четите на Тотю войвода, П. Хитов и Хаджи Димитър), З. Стоянов стига до чудесното обобщение — „Песента „Поискал Гордий Никифор“ се замести от „Стани, стани юнак балкански“. По-нататък той най-неочаквано отдава дължимото и на нашата интелигенция, забравил сякаш за своите гневни упреци срещу „учените глави“: „Интелигенцията на всеки един народ . . . имала е и ще има решаващ глас в съдбините на простата маса; без нейното участие нищо е невъзможно да стане.“

Най-ярко, най-пълно и релефно изпъкват чертите от националната характерология на един народ по време на изключителни събития в неговия исторически живот. Тези черти, оформяни през векове, зафиксирани от племенна и народностна принадлежност, шлифовани от превратностите на съдбата, от сблъсъците с други народности и племена, от национални катастрофи и т. н., се проявяват, блясват на фона на върховни изпитания на нацията. Тогава, когато въпросът е за живот и смърт, когато става дума за самото съществуване на нацията като цяло. Такъв върховен момент в историята на нашия народ е Априлското въстание от 1876 г., чиято основна цел е възстановяването на българската държава.

Натрупаната през вековете национална енергия, икономическото замогване, демографският бум през средата на XIX в. на българската народност, националното самоосъзнаване, решаването на черковния въпрос, четническите движения, революционната пропаганда, създаването на тайни революционни комитети — всичко това подготвя българския народ за едно последно и върховно усилие да отхвърли от врата си ярема на робството. Дотогава българинът в лицето на своите най-добри представители бе проявил някои от чертите на националната си характерология откъм най-добрите ѝ страни: неустрашимост пред вековния поробител, готовност да загине в името на сладката свобода на отечеството, включване в обществения живот, любов към просветата. Започнало бе преодоляването на семейната и родовата затвореност и излизане извън черупката на традиционната недоверчивост към всичко ново и неизвестно.

Организирането, провеждането и потушаването на Априлското въстание разкри основни черти от националната характерология на българина. Щастлива случайност за нашата народопсихология е фактът, че един от активните участници в това въстание и негов апостол — З. Стоянов — бе оживял, а след това на-

¹⁵ З. Стоянов. В. Левски. . . С., 1980, с. 190.

мерил време, сили и талант да опише всички свои преки наблюдения и впечатления от тази величава народна епопея. По този начин той запази за поколенията спомена от една героична епоха. Наистина в много случаи неговите наблюдения и изводи имат субективен характер и иначе не би могло да бъде. Но З. Стоянов е безхитростен летописец, той не обича и не умее като че ли да премълчава, особено за себе си, ония моменти, които биха накарали други да се червят и да лакират истината.

Известният наш социолог Иван Хаджийски ни е оставил две ценни студии („Психология на Априлското въстание“ и „Априлското въстание и Бенковски“), написани главно върху материал от „Записките“ на З. Стоянов. Въдъхновена книга за тази „Илиада“ на народните ни движения написа и Ефрем Каранфилов — „Най-българското време“, а Марко Семов даде (чрез „Записките...“) свое тълкуване на душевността на българина в изследването си „Душевност и оцеляване“. Но „Записките“ са така неизчерпаеми, толкова богати на народоведчески материал, че винаги има какво ново да се каже за тях, какво да се извлече от тях, когато става дума за националната характерология на българина.

В тази насока могат да се набележат, макар и по-схематично, няколко основни момента. Първият от тях засяга агитацията по време на организирането на въстанието. Апостолите на IV революционен окръг с център Панагюрище са слагали най-напред ударението върху инстинкта за самосъхранение у населението. Те са го уверявали, че в най-скоро време турците ще организират поголовно клане на всички българи, че в Цариград това вече е решено. Следователно — необходима е самозащита, даже нещо повече — изпреварване. Казвало се е още, че Русия няма да ни остави в трудните минути, че братята сърби и херцеговинци също ще се притекат на помощ на своите съседи — българите. Разбира се, по местата, където вече е бил минал апостолът Левски, такава агитация едва ли е била необходима, за да бъдат подновени тайните комитети. А и Апостолът винаги е заявявал, че българите трябва да разчитат само на себе си.

Много прозорлива е в това отношение забележката на известния деятел по организирането на тайните комитети бай Иван Арабаджията, познавал отблизо Левски, участвувал и в подготовката на въстанието от 1876 г.: „Слушам, че вие, апостолите, сте говорили по селата, че сте проводени от руския цар, казвали сте, че Сърбия и Ромъния щели да ни изпратят по няколко топове, щом сме дигнели въстанието. Това според мене не е честно; няма успех там, гдето им лъжа, употребена тя с каквато и да е цел; развращава се населението, като слуша, че други ще да се грижи за неговата съдбина, малко надежда ще да захване да възлага той на собствените свои мишци.“¹⁶ Тези думи на бай Иван се оказват пророчески, но за това по-нататък.

Целта на апостолите е била да извадят населението от неговия вековен сън, да му вдъхнат повече кураж, повече вяра, да го убедят, че друг път за спасение няма. Те са искали да накарат най-вече дребния собственик — селянин и занаятчия — да прескочи собствения си плет, който „често пъти е граница на всичките му обществени интереси“, според израза на И. Хаджийски. Преодоляването на тази крайна предпазливост и нежелание да се рискува с какво и да е или, както се казва в народната поговорка — „От мен да бъде два пръста по-далеч“, е една от първите и важни победи на апостолите по време на тяхната агитация.

На помощ им идва и едно остроумно откритие — „Турция ќе падне“, посрещнато от българите като предзнаменование, като откровение на съдбата. Цифровото значение на буквите на това знаменито изречение дава годината 1876. Според З. Стоянов то е дало поразителен подтик на пропагандата в 1876 г., защото е отговаряло на народните въжделения. Тази пропаганда в IV револю-

¹⁶ З. Стоянов. Записки. Т. I. С., 1967, с. 378—380.

ционен окръг завършва с една величава манифестация на пробуждането на националния дух на българина — „Великото народно събрание в Оборище“. Въодушевени и възпламенени от надеждата час по-скоро да отхвърлят омразното робство, депутатите гласуват специален протокол (З. Стоянов го нарича още катехизис), чиито параграфи определят най-важните моменти на предстоящото въстание: датата на обявяването — вдигане знамето на въстанието; изгарянето на някои градове (Одрин, Пловдив, Т. Пазарджик и др.) поради стратегически съображения; прекъсване на железопътните линии и телеграфните връзки; отношението към мюсюлманското мирно население, за което специално е подчертано, че „ако някой се осмели да закачи честта на жена или момиче, било тие от коя и да е народност и вяра, ще бъде застрелен с шест куршума“; защита на планинските проходи; организиране на лагери извън селата; организиране на въстаническа-та войска и т. н.

На Оборище е приета и Прокламация към българския народ, в която той се призовава да въстане. Тази прокламация още веднъж показва колко високо се е издигнало националното съзнание на българина, понесено на гребена на революционната вълна по това време. Тя е свидетелство за неговата историческа памет (българинът е посочен като наследник на царете Крум, Борис, Симеон, Асен); има съзнание за своето териториално единство (България, Тракия и Македония); обича свободата и се стреми към нея; готов е да се жертвува за тази свобода; способен е да бъде неустрашим юнак, да воюва геройски и т. н.

На Оборище се разыгрва и една драматична сцена, която илюстрира демократичния характер на народността и съзнанието на българина. Преди откриването на събранието Бенковски, който вече се е наложил като пръв апостол на Панагюрския революционен окръг, поисква от депутатите специално пълномощно. Според смисъла на това пълномощно само апостолите (в случая Бенковски) имат право да се разпореждат със съдбата на въстанието: да избират водачи и да контролират всичко. На това искане се противопоставят „по-интелигентните“ депутати от Панагюрище и Пазарджик“.

„Българският народ ламти да се освободи от един тиранин, а ще налети на други“ — казва един от тях.

„Ние не искаме тиранин, бил той турчин или християнин — разлика не съществуват“ — повтарят други.

„Вишегласие, вишегласие! — Въпросът само по тоя начин ще може да се разреши“ — настояват трети.

„По-добре да стоим под турски ятаган още петстотин години, отколкото да приемем това пълномощно, което ни върже ръцете и ни прави прости оръдия във време на въстанието“ — ораторствуват четвърти.

Само пред опасността от провал на събранието и след изключителния натиск от страна на Бенковски пълномощното е подписано. След пет години историята ще покаже какво значи да се дадат пълномощия на един държавен глава и ще потвърди демократичната интуиция на народа.

З. Стоянов обича отклоненията, в които често ни дава интересни сведения за бита и нравите на жителите на даден град или село, обобщава важни събития, на които обикновено е бил свидетел. И сега той не пропуска възможността да се изкаже за участниците във Великото народно събрание на Оборище — първия по същество държавнически акт след петстотин години робство: „Моите оборишки депутати са ангели, най-честните, идеални личности измежду народа, единствените възнаграждения — искам да кажа, прогонни и дневни пари — на които бяха: грозната бесилка и заптийския камшик. Подобни депутати българския народ няма да види вече, докато свят пребъде.“¹⁷

¹⁷ З. Стоянов. Записки. Т. I. 1967, с. 451.

На Оборище всичко вече е решено и „наближава време да препукат пушките, да зазвнят камбаните, да се развият байраците...“ И идват мигове: на върховно опиянение, но и на дълбоки съмнения; на светъл героизъм и черно предателство; на юначество и малодушие; на безмерна вяра и горко разкаяние; на стоманена издръжливост и бързо отчаяние... Още в момента, когато трябва да се обяви въстанието (предварително — поради известното предателство на Ненко от Балдъво), панагюрските комисари дълго се колебаят. Те задържат куриера, донесъл знаменитото кърваво писмо на Т. Каблешков. И докато апостолите в Панагюрище реват из улиците: „Бунт! Въстание?... На оръжие!“ — отново се чуват познатите от десетилетия гласове: „Да почакаме малко!... Да разберем по-добре работата... Не му е още времето...“ Бай Иван Тотюв, който до този момент се е гордеел, че в къщата му са отседнали високи гости — апостолите, на когото едното око „все в шумата гледа“, при обявяването на въстанието в Панагюрище се сеща най-напред за своята си къща:

„Къщата ми!... Къщата ми запалихте! Моля, поне за децата ми се смилете“ — бърбори той.

По този повод нашият апостол и летописец отново прави своите любими изводи и заключения. Той правилно отбелязва, че в България тогава е имало мнозина като бай Иван Тотюв от Панагюрище, „които са бунтовници само дотогава, докато не се е замирило на барут, дордето работата се върши на бяла книга“. И без да обвинява, прави вярното обобщение, че не е така лесно „за един довчерашен мирен гражданин да стане от един път бунтовник“. И според него това не се отнасяло само до панагюрци, които не биха могли да се сравняват изобщо с „цинцарохарактерните котленци, с търновските аристократи, с хайдук и я Сливен и копривщенските дипломати“¹⁸. И отново бърза да похвали своите средногорски селяни, които според него били „парижани при софийските шопи“. (Многобройните нови исторически изследвания и данни решително опровергават това сравнение на З. Стоянов, твърде субективно и пристрастно впрочем.)

При обявяването на въстанието в Панагюрище един вик цени въздуха: „Да живеј!“ Най-после българинът може да изрече с пълни гърди и открито лице — „Да живеј! Да живеј България! Да живеј свободата! Да живеем всинца!“ Този възглас замества жертвоготовното и тържествено — „Да умрем, братя!“. Той става символ на възраждането на българския народ и неговата държава за нов живот.

В дните на въстанието се появяват и първите, нека ги наречем, „предвестници на държавнически форми“: тържествено е осветено и се развява голямото панагюрско знаме, и то на къщата, където е отседнал войводата Бенковски; поръчан е голям държавен печат; създадена е Хвърковатата чета, първообраз на бъдещата българска войска. И неслучайно поибренчени, когато посрещат четата, възкликват просълзени: „Доживяхме, боже, да видим бял ден! Честити сме били да посрещаме български аскер!“. Особено възторжено, в присъствието на представители на други европейски народности (немци, австрийци, италианци, славяни, далматинци) е посрещането на Хвърковатата чета на гара Белово. То е съпроводено с приветствените викове „да живеј“, „живно“, „вива“, „ура“... З. Стоянов ни е оставил едно изключително живо описание на този незабравим миг: „... Четата тържествуваше, тя беше в апогея на своята слава; мустакатите въстаници опъваха краищата на своите мустаци и вероятно съжаляваха, че не са подълги; певците напипаха своите гърди да привлечат повече очи върху си, други разиграваха конете си все за същата цел; но всичко напусто: те бяха съзвездия; голямото светило беше Бенковски; той ставаше по-величествен от минута на

¹⁸ З. Стоянов. Записки. Т. II. 1967, с. 24.

минута, конят му стъпваше на пара, той беше предмет на овацията, той изпитваше най-устремените и любопитни погледи. . .¹⁹

Но идва ред на първото сражение, на тържественото подписване на акта между роба и господаря, когато изгърмява първата пушка. Петстотингодишният роб, който дотогава е трябвало само да мълчи и да навежда раболепно врат, изтръпва от собствената си дързост. „Всички горещи юнаци — признава откровено З. Стоянов, — които досега викаха и изказваха своята ненавист само на слово и с песни, без да се сетят от най-напред — онемяха в насилието, забележи се едно разкайване в лицата им, пожълтяха и пребледняха.“ В началото на боя, за голям срам, те започват да бягат. Само умелата маневра на Крайчо знаменосеца спасява положението и първата битка е спечелена. „Чак сега българинът позна на дело, че и той чини нещо, че не е вярно всекидневното доказване на турците „гяур табансѝздьр“ — страхливи гяури.“

Въпреки упоритата борба на въстаниците, техния героизъм и себепристрастие въстанието е потушено и удавено в кръв. Но то подготвя свободата на българския народ. Най-точно това е изразил Бенковски в своята знаменита изповед: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей; а на Русия — нека тя заповяда! . . .“²⁰

Не е в задачата на настоящата статия да се прави характеристика на водачите на Априлското въстание, на неговите апостоли. Други са го направили по-подробно и по-ярко. Но техният подвиг, тяхната саможертва са още едно доказателство за съществуването на важни черти от националната характерология на българина. Тези черти, за които вече стана дума, се проявяват по време на въстанието. Българинът, свързал се след векове от робство, прегръща пламенно идеята за свободата и независимостта на своето отечество, жертвува се за нея, проявява неукротима енергия, чувство за държавно устройство, военна организация, готовност за върховна саможертва. Така по време на въстанието, време на възторг и отчаяние, на безнадеждна борба, се проявява характерът на българина, и то откъм най-добрите му страни.

З. Стоянов ни дава в своето творчество, както сам се изразява на едно място, „чисто българския живот“. Видяхме, че той не е склонен да скрива ония черти от характера на българина, които не са дип за пред хора. Многобройни са разказаните от него случаи, когато българи са искали да им бъдат заплатени от четници или въстаници различни материални щети. Четници на Ботев взели от мандрата на Димитър Мазната няколко агнета, за да ги опекат, тъй като не били яли от няколко дни. В непрекъснати боеве с турските потери те все пак успяват да стигнат до Балкана. Но идва овчарят и най-безцеремонно заявява: „Кой ви е големецът? Хайде, дайте ми парите за агнетата, че да си вървя.“ Никаква мисъл, защо са дошли тук тези голобради момчета, защо са развили байрака, защо се бият с турци и черкези. И Хр. Ботев, изляган в своите най-чисти патриотични помисли, изказва една от най-тежките си присъди: „Ох, боже мой, боже мой, и аз съм дошъл народ да освобождавам!“

Когато З. Стоянов, спасил се по чудо след убийството на Бенковски, моли един овчар, бай Дочо, да му даде малко хляб, получава съкрушителен отговор: „... не съм излязъл като тебе да умирам. Нас ни се поръча всеки ден, щом видим такива като вас хора, да обаждаме на агите, което аз ще да извърша, за да ми е мирна главата!“²¹ Копривщенските чорбаджии също са готови да предадат ръководителите на въстанието само и само да спасят имотите си от разорение. Даже дядо Вълчо, предателят на Бенковски, отец Кирил и З. Стоянов, иска от

¹⁹ З. Стоянов. Записки. . . Т. II. 1967, с. 135.

²⁰ Пак там, с. 177.

²¹ Пак там, с. 355.

бъдещите си жертви да му платят предварително за извършената „услуга“. С песен на уста ги завежда той към злокобното мостче, където прикрита ги чака смъртта.

Най-непримирим остава писателят, когато разказва за предателствата. В неговите очи няма по-долно, по-низко дело от предателството. След години И. Бешков, един от малкото мъдреци от нашата нова история, ще възкликне съкрушен: „Господи, от какви ли тъмни подмоли, отде ли се взема това черно предателство, това ибрикчийство? . . . Нещо фатално се е разрушило у нас, разрушило се е непоправимо.“

Факт е, че почти всички апостоли на Априлското въстание и едни от най-активните участници в него са били предадени от българи. Ненко от Балдово, бай Нею, дядо Вълчо — нека се ограничим с „най-усърдните“, зловещо известни предатели — не са се и замисляли даже с каква грозна, позорна слава ще „впишат“ имената си в нашата история. Нею даже е бил награден с нишан „Меджидие“, но не успял да го получи, тъй като българските патриоти му отмъстили според „заслугите“ — възмездие не го отминало.

Предателствата са плод на робската психика на българина, на националните му страхове и покорството пред агите, пред поробителя. Когато българи хващат З. Стоянов край тетевенските колиби, за да го предадат на турците, той се обръща към тях за милост и ги нарича „братя“. Отговорът им е твърде показателен: „Брат ли? Такъв брат като тебе, който е излязъл да хвърля пушка на царя, ние не искаме да имаме. . .“

Наистина има и случаи, когато българи, несигурни, че ще издържат на жестоките изтезания по време на истиндака (разпита), страхувайки се, че могат да извършат неволно предателство, се самоубиват. Така например бай Станчо скача от един мост във водите на р. Вит и загива, тъй като от него са искали да покаже мястото, където са скрити комитите. Показателно е и разсъждението на един от българите, заловили З. Стоянов: „С тоя сиромаш ние си запалихме такава свещ, която ще гори и за синове, и за унучи.“

В своето знаменито „Предисловие“ към първия том на „Записките. . .“ З. Стоянов е изложил с публицистична страст и жар подбудите за тяхното написване. „Святата истина ми бе знамето“ — изтъква той и в името на тази истина не се опитвал ни най-малко да облагородява или претъпява събитията, постъпките и действията на отделните личности, чертите на дадени герои. Според него някои от тях са излезли малко груби, даже отвратителни, но авторът не смята себе си за виновен, „а българският живот, който е създал подобни сцени и типове“. В същото това „Предисловие“ З. Стоянов бе направил и една от най-тъжните си констатации: „Днес не е епоха за патриотизъм, а за гечинмек.“ И ако сравним неговото „Ех, епохо, епохо, славна епохо“, казано за годините на народните борби, с новото време на гечинмек, ще разберем както промяната на авторовото отношение към двата момента от нашата история, така също и обективното развите от безкористен патриотизъм към . . . студен егоизъм.

З. Стоянов е един от най-добрите познавачи на народния ни бит, на народната психология и националната характерология на българина. Неговите наблюдения и оценки, често пъти субективни и крайни, са неопенимо богатство, където можем да намерим много от обясненията за нашата историческа съдба, да прозрём себе си като народ. Неслучайно Ал. Балабанов, който преоткри З. Стоянов за бъдещите поколения, го бе определил като наш „български Тукидид“.